

**TRƯỜNG ĐẠI HỌC VĂN HÓA HÀ NỘI
KHOA VĂN HÓA DÂN TỘC THIỂU SỐ**

*****

**BƯỚC ĐẦU TÌM HIỂU VỀ ẢNH HƯỞNG CỦA
ĐẠO TIN LÀNH ĐẾN ĐỜI SỐNG VĂN HOÁ CỦA
NGƯỜI HMÔNG Ở XÃ YÊN LÂM, HUYỆN HÀM YÊN,
TỈNH TUYÊN QUANG**

**KHÓA LUẬN TỐT NGHIỆP
(KHÓA 13: 2007 - 2011)**

Sinh viên thực hiện : HOẢ THỊ HỒNG HUỆ
Giảng viên hướng dẫn : Th.S. CHỦ THU HÀ

HÀ NỘI - 2011

LỜI CẢM ƠN

Trong quá trình hoàn thành khoá luận tốt nghiệp vừa qua, em nhận được sự giúp đỡ nhiệt tình của Thầy, cô giáo trong Khoa Văn hoá dân tộc thiểu số, đặc biệt là sự giúp đỡ của Thạc sĩ Chử Thu Hà, người trực tiếp hướng dẫn em hoàn thành khoá luận này. Em xin bày tỏ lòng cảm ơn sâu sắc đến các thầy cô.

Bên cạnh đó em cũng bày tỏ lòng cảm ơn đến cán bộ và nhân dân xã Yên Lâm đã cung cấp cho em những nguồn tư liệu quý giá để hoàn thành khoá luận một cách tốt nhất.

Do thời gian và kinh nghiệm của bản thân còn hạn chế nên đề tài nghiên cứu của em không tránh khỏi những thiếu sót, em kính mong nhận được sự nhận xét và đóng góp ý kiến của các thầy cô để bài khoá luận của em được đầy đủ và chi tiết hơn.

Em xin chân thành cảm ơn!

Hà Nội, ngày 23 tháng 05 năm 2011

Sinh viên

Hỏa Thị Hồng Huệ

MỤC LỤC

MỞ ĐẦU	1
1. Lý do chọn đề tài	5
2. Lược sử nghiên cứu đề tài.	6
3. Mục đích và nhiệm vụ nghiên cứu	8
3.1. Mục đích nghiên cứu	8
3.2. Nhiệm vụ nghiên cứu	8
4. Phạm vi, đối tượng nghiên cứu.....	9
4.1 Đối tượng nghiên cứu.....	9
4.2 Phạm vi nghiên cứu.....	9
5. Nguồn tư liệu và phương pháp thực hiện đề tài.	10
5.1. Nguồn tư liệu.....	10
5.2 Phương pháp thực hiện đề tài	10
6. Đóng góp của đề tài.	11
7. Bố cục đề tài.	11
CHƯƠNG 1: KHÁI QUÁT VỀ VĂN HOÁ TRUYỀN THỐNG CỦA NGƯỜI HMÔNG Ở YÊN LÂM TRƯỚC KHI TIẾP THU ĐẠO TIN LÀNH	13
1.1 Vài nét về đặc điểm tự nhiên, xã hội ở Yên Lâm.....	13
1.1.1 Đặc điểm tự nhiên	13
1.1.2. Đặc điểm kinh tế - xã hội	14
1.2. Đặc điểm văn hoá truyền thống của người Hmông ở Yên Lâm.....	15
1.2.1 Các hoạt động kinh tế.....	15
1.2.2. Đời sống văn hoá vật chất.....	16
1.2.3. Đặc điểm văn hoá xã hội	19
1.2.4. Đời sống văn hoá tinh thần	25
CHƯƠNG 2 : VĂN HOÁ CỦA NGƯỜI HMÔNG Ở YÊN LÂM DƯỚI ẢNH HƯỞNG CỦA ĐẠO TIN LÀNH	37
2.1 Đạo Tin Lành ở Yên Lâm.....	37

2.1.1 Lịch sử phát triển của đạo Tin Lành ở Yên Lâm	37
2.1.2. Tổ chức và hoạt động của Đạo	46
2.2. Ảnh hưởng của đạo Tin Lành đối với đời sống văn hoá của người Hmông ở Yên Lâm	47
2.2.1. Tôn giáo tín ngưỡng	47
2.2.2. Các nghi lễ vòng đời người	48
2.2.3. Lễ hội.....	50
2.2.4. Văn học nghệ thuật.....	52
CHƯƠNG 3: MỘT SỐ KHUYẾN NGHỊ, GIẢI PHÁP NHẪM NÂNG CAO ĐỜI SỐNG VĂN HOÁ CỦA NGƯỜI HMÔNG Ở YÊN LÂM TRONG GIAI ĐOẠN HIỆN NAY	54
3.1 Nguyên nhân của sự tiếp nhận đạo và biến đổi trong văn hoá truyền thống.	54
3.1.1 Nguyên nhân kinh tế	54
3.1.2 Nguyên nhân không đáp ứng được những nhu cầu về phong tục tập quán	55
3.1.3 Nhu cầu đối với niềm tin mới	56
3.1.4. Phương thức truyền đạo	57
3.2 Những tác động tích cực và hạn chế của đạo Tin Lành ở Yên Lâm	58
3.2.1. Những tác động tích cực	58
3.2.2. Những tác động tiêu cực	59
3.3 Một số khuyến nghị và giải pháp.....	62
3.3.1. Những nguyên tắc mang tính phương pháp luận khi giải quyết vấn đề tôn giáo.	62
3.3.2. Những giải pháp cụ thể	64
KẾT LUẬN	71
TÀI LIỆU THAM KHẢO	73
PHỤ LỤC.....	75

MỞ ĐẦU

1. Lý do chọn đề tài

Nghị quyết hội nghị lần thứ V Ban chấp hành Trung ương Đảng cộng sản Việt Nam khóa VIII đã chỉ rõ: “ *Việt Nam là một quốc gia đa dân tộc... mỗi dân tộc có một bản sắc riêng, tạo nên tính đa dạng và phong phú của văn hóa Việt Nam...*”. Đó là sự khẳng định to lớn vai trò của văn hóa dân tộc (trong đó có văn hóa Hmông) đối với sự phát triển của văn hóa Việt Nam. Văn hóa của người Hmông đã góp phần làm phong phú thêm nền văn hóa Việt Nam vừa thống nhất vừa đa dạng. Văn hóa Hmông không chỉ là những yếu tố văn hóa gốc bắt nguồn từ chiều sâu của lịch sử mà còn được xây dựng bởi biết bao gian khổ khó khăn, hạnh phúc và đắng cay, nước mắt và nụ cười...trong suốt quá trình tồn tại và phát triển của dân tộc.

Trong quá khứ và hiện tại, văn hóa của người Hmông luôn chiếm một vị trí quan trọng trong đời sống kinh tế-xã hội của dân tộc này. Nó đã và đang tồn tại đậm nét và thực sự là những yếu tố bền vững, là thành tố cơ bản tạo nên bản sắc tộc người ở cộng đồng Hmông. Ngày nay khi nước ta đang thực hiện công cuộc đổi mới, đẩy mạnh công nghiệp hóa, hiện đại hóa nhằm làm cho dân giàu nước mạnh; khi thế giới và khu vực đang trải qua những biến động lớn lao trước xu thế hội nhập và phát triển, toàn cầu hóa, chiến tranh sắc tộc tôn giáo. Đặc biệt trong những năm gần đây hoạt động của các tôn giáo ở Việt Nam có chiều hướng phát triển và diễn biến vô cùng phức tạp. Các tôn giáo lớn trên thế giới, đặc biệt là đạo Tin Lành khi vào Việt Nam đã có nhiều hoạt động thu hút và phát triển tín đồ, củng cố tổ chức, tăng cường quan hệ với bên ngoài, sửa chữa, xây dựng thêm nơi thờ tự... nhằm phát triển tôn giáo, mở rộng ảnh hưởng ra ngoài xã hội. Tin Lành đặc biệt phát triển ở vùng đồng bào dân tộc thiểu số, nhất là vùng núi phía Bắc và Tây Nguyên. Trong

đó người Hmông là bộ phận cư dân tiếp nhận khá sớm đạo Tin Lành. Điều đó làm cho vốn văn hóa truyền thống của người Hmông cũng đứng trước những thách thức to lớn. Thực tế đời sống văn hóa truyền thống của người Hmông gần đây đã và đang có những biến động với sự tự điều chỉnh về tập quán sinh sống, văn hóa văn nghệ, lễ hội, tôn giáo tín ngưỡng, đồng thời là sự cọ xát, phản ứng hay tiếp nhận, các yếu tố văn hóa bên ngoài. Nhiều vấn đề đã và đang đặt ra với văn hóa truyền thống của người Hmông ở Việt Nam. Hiểu biết về điều đó lúc này là hết sức cần thiết để có thể góp phần giữ gìn, bảo tồn và phát huy những thành tố văn hóa thể hiện bản sắc dân tộc của đồng bào, giúp họ tiếp cận hài hòa với những yếu tố văn hóa mới, tiên tiến trong quá trình phát triển.

Từ nhận thức đó, chúng tôi chọn đề tài “ ***Bước đầu tìm hiểu về ảnh hưởng của đạo Tin Lành đến đời sống văn hoá của người Hmông ở xã Yên Lâm, huyện Hàm Yên, tỉnh Tuyên Quang***” làm khóa luận tốt nghiệp của mình.

2. Lược sử nghiên cứu đề tài.

Theo các nhà nghiên cứu, về cơ bản đạo Tin Lành mới đầu có ảnh hưởng đến người Hmông ở Việt Nam từ cuối những năm 1980. Trước ảnh hưởng của Tin Lành, đã có số lượng ngày càng tăng, người Hmông cải đạo theo tôn giáo này. Nếu vào năm 1987, chỉ có một số ít hộ người Hmông ở huyện Hàm Yên, tỉnh Tuyên Quang; huyện Sông Mã, tỉnh Sơn La; huyện Điện Biên, tỉnh Lai Châu (cũ) cải đạo theo Tin Lành, thì tới năm 2004 đã có trên 100.000 người Hmông ở khắp các địa phương có người Hmông cư trú bỏ tín ngưỡng truyền thống để theo Tin Lành. [11,19]

Trước sự phát triển nhanh, lan rộng và bất bình thường của đạo Tin Lành ở người Hmông cũng như những tác động ngày càng phức tạp của nó, các cơ quan ban ngành Trung ương và ở các địa phương đã có nhiều công

trình nghiên cứu để làm rõ những vấn đề có liên quan tới sự cải đạo và ảnh hưởng của nó đến văn hóa truyền thống của người Hmông, điển hình như:

Nguyễn Xuân Hùng, *Tìm hiểu những hệ quả của việc truyền giáo Tin Lành đối với văn hóa truyền thống và tín ngưỡng tôn giáo ở Việt Nam*, Nxb Tôn giáo, H.2000. Tác phẩm này đã đề cập đến những hệ quả của việc truyền giáo Tin Lành đối với văn hoá truyền thống và tín ngưỡng của Việt Nam nói chung, trong đó có đồng bào Hmông.

Vương Duy Quang, *Vấn đề người Hmông theo đạo Kitô hiện nay*, tạp chí Dân tộc học, số 4-1999, ở bài viết này, Tác giả Vương Duy Quang đã khái quát văn hoá truyền thống của người Hmông trên cả nước, nguyên nhân người Hmông theo và không theo đạo Thiên Chúa, từ đó đưa ra một số giải pháp cho vấn đề người Hmông theo đạo; *Vấn đề sử dụng văn hóa truyền thống của các dân tộc thiểu số trong quá trình phát triển đạo Tin Lành qua khảo sát ở người Hmông*, Tạp chí Khoa học công an, số 2-20003; *Văn hóa tâm linh của người Hmông ở Việt Nam truyền thống và hiện đại*, Nxb Văn hóa Thông tin, H.2005, Tác phẩm đã nêu những nét đại cương về người Hmông ở Việt Nam và những biến đổi trong văn hoá tâm linh của người Hmông; *Hiện tượng “xung Vua” ở người Hmông*, Tạp chí Dân tộc học, số 2-2004.

Nguyễn Thanh Xuân, *Vài nét khái quát về tôn giáo trong vùng dân tộc thiểu số ở Việt Nam*, Tạp chí Nghiên cứu tôn giáo, số 2-2007.

Vi Hoà Bắc, *Bước đầu tìm hiểu ảnh hưởng của đạo Tin lành tới văn hóa truyền thống ở vùng đồng bào Hmông, huyện Bắc Hà, tỉnh Lào Cai*, Tạp chí Dân tộc học, số 1-1997. Tác giả đã nêu lên quá trình thâm nhập đạo Kitô vào huyện Bắc Hà, qua đó cho thấy bức tranh toàn cảnh về tình hình theo đạo tại địa phương. Từ đó nêu lên những ảnh hưởng của đạo tới văn hoá truyền thống cũng như nguyên nhân tiếp nhận đạo của đồng bào Hmông.

Tất cả những bài viết và các công trình nghiên cứu trên đã cho chúng tôi một cái nhìn khái quát và toàn diện hơn về vấn đề người Hmông theo đạo cũng như ảnh hưởng của nó đến văn hoá truyền thống của đồng bào. Nhưng chưa có bài viết và công trình nào đi sâu vào nghiên cứu tại một xã cụ thể. Do vậy đây là đề tài mới và bước đầu đi vào nghiên cứu tìm hiểu vấn đề này.

3. Mục đích và nhiệm vụ nghiên cứu

3.1. Mục đích nghiên cứu

- Tìm hiểu về đời sống văn hoá của người Hmông ở xã Yên Lâm trong truyền thống và hiện nay (Cụ thể là trước và sau khi đạo Tin Lành xâm nhập vào Yên Lâm).

- Bước đầu phân tích sự ảnh hưởng của đạo Tin Lành đến đời sống văn hoá của người Hmông ở Yên Lâm.

- Trên cơ sở chỉ ra những nguyên nhân của sự tiếp nhận đạo, phân tích những tác động tích cực và tiêu cực của đạo Tin Lành ở Yên Lâm; khoá luận đưa ra một số khuyến nghị về giải pháp nhằm khắc phục những tiêu cực, bảo lưu một số giá trị trong văn hoá truyền thống nhưng vẫn đảm bảo nguyên tắc tự do tín ngưỡng của đồng bào Hmông ở Yên Lâm.

3.2. Nhiệm vụ nghiên cứu

Để thực hiện được mục tiêu trên đề tài phải giải quyết những nhiệm vụ sau:

- Phác hoạ những đặc điểm trong văn hoá truyền thống của người Hmông ở xã Yên Lâm. Đây là tiền đề để lý giải và so sánh những ảnh hưởng của đạo Tin Lành đến đời sống của họ.

- Khái quát về quá trình truyền bá và tiếp thu đạo Tin Lành ở Yên Lâm. Phân tích sự ảnh hưởng của đạo Tin Lành đến một số mặt cơ bản trong đời sống văn hoá của người Hmông ở xã Yên Lâm.

- Bước đầu đưa ra những giải pháp khuyến nghị nhằm hạn chế những ảnh hưởng tiêu cực của đạo Tin Lành; bảo tồn những giá trị văn hoá truyền thống của đồng bào Hmông ở xã Yên Lâm nhưng vẫn đảm bảo nguyên tắc tự do tín ngưỡng.

4. Phạm vi, đối tượng nghiên cứu.

4.1 Đối tượng nghiên cứu.

Khóa luận tập trung nghiên cứu những ảnh hưởng của đạo Tin Lành đến đời sống văn hóa của người Hmông.

4.2 Phạm vi nghiên cứu.

- Về nội dung nghiên cứu:

Trong tuyên bố về những chính sách văn hoá trong Hội nghị quốc tế do Unesco chủ trì từ ngày 26/7 đến ngày 06/8/1986 tại Mêhico, tổ chức Unesco đã đề cập về văn hoá như sau: “Văn hoá hôm nay có thể coi là tổng thể những nét riêng biệt tinh thần và vật chất, trí tuệ và xúc cảm, quyết định tính cách của một xã hội hay của một nhóm người trong xã hội. Văn hoá bao gồm nghệ thuật và văn chương, những lối sống, những quyền cơ bản của con người, những hệ thống giá trị, phong tục tập quán và tín ngưỡng...”.

Tổng giám đốc Unesco Federico Mayor vào năm 1988, khi phát động “Thập kỷ quốc tế về văn hoá” cũng đã nhận định: “Văn hoá phản ánh và thể hiện một cách tổng quát sôi động mọi mặt của đời sống (của mỗi cá nhân và của cả cộng đồng) đã diễn ra trong quá khứ cũng như trong hiện tại, qua hàng bao thế kỷ nó đã cấu thành nên một hệ thống các giá trị, truyền thống thẩm mỹ và lối sống mà dựa trên đó từng dân tộc tự khẳng định bản sắc của riêng mình”

(Ủy ban Quốc gia về Thập kỷ quốc tế phát triển văn hoá, *Thập kỷ thế giới phát triển văn hoá*, 1992, Nxb Văn hoá Thông tin, Tr19-22)

Đồng tình với quan điểm trên, ở Việt Nam nhiều nhà nghiên cứu trong đó có Gs.Ts Trần Quốc Vượng trong *Văn hoá học đại cương*, Nxb Khoa học xã hội, H.1996, tr55 cũng cho rằng: “ Văn hoá là toàn bộ cuộc sống - cả vật chất, xã hội, tinh thần của từng cộng đồng”.

Như vậy đời sống văn hoá chính là văn hoá của một cộng đồng người cụ thể bao gồm nhiều yếu tố nhưng trọng phạm vi của một bài khoá luận, chúng tôi chỉ xin tìm hiểu sự ảnh hưởng của đạo Tin Lành đối với một số vấn đề văn hoá nổi bật, đó là trong văn học nghệ thuật, lễ hội, nghi lễ vòng đời người và tôn giáo tín ngưỡng.

- Về địa bàn nghiên cứu: Đề tài chỉ giới hạn trong cộng đồng người Hmông ở xã Yên Lâm, huyện Hàm Yên, tỉnh Tuyên Quang. Đây là một xã có đông đồng bào người Hmông sinh sống và có số người theo đạo nhiều nhất, do vậy việc chọn xã Yên Lâm làm đối tượng nghiên cứu sẽ làm nổi bật lên những ảnh hưởng cũng như tác động của đạo Tin Lành đến đời sống văn hóa của cộng đồng người Hmông ở đây như thế nào.

- Về thời gian nghiên cứu: là khoảng thời gian trước và sau khi đạo Tin Lành được truyền bá vào Yên Lâm, cụ thể là trước và sau năm 1987.

5. Nguồn tư liệu và phương pháp thực hiện đề tài.

5.1. Nguồn tư liệu.

- Tư liệu khảo sát thực địa.
- Tài liệu thống kê của cơ quan địa phương.
- Các bài báo đăng trên các tạp chí có liên quan trực tiếp, hoặc gián tiếp đến nội dung nghiên cứu.

5.2 Phương pháp thực hiện đề tài

- Phương pháp luận là phương pháp nghiên cứu duy vật lịch sử, duy vật biện chứng của chủ nghĩa Mác-Lênin, nhằm phân tích đánh giá sự tác

động của đạo Tin Lành đối với văn hóa truyền thống của người Hmông. Đề tài còn dựa vào tư tưởng Hồ Chí Minh, những quan điểm của Đảng và Nhà nước thông qua các văn bản, quy định của pháp luật về chính sách tôn giáo.

- Phương pháp nghiên cứu:

+ Phương pháp nghiên cứu thư tịch: nhằm thu thập các loại tư liệu đã được công bố đó là các cuốn sách viết về người Hmông nói chung, người Hmông tại xã Yên Lâm nói riêng và những tài liệu liên quan đến đời sống văn hoá, đặc biệt là vấn đề tôn giáo, tín ngưỡng của người Hmông ở Yên Lâm.

+ Phương pháp điền dã dân tộc học: Là phương pháp được sử dụng chủ yếu để thu thập tài liệu ở thực địa, với các kỹ thuật phỏng vấn, quan sát, ghi âm, chụp ảnh,... thông qua nhiều đợt đi điền dã tại Yên Lâm.

+ Phương pháp điều tra xã hội học: Với việc điều tra bằng phiếu hỏi đối với những người Hmông có đạo, những cán bộ địa phương.

+ Ngoài ra còn sử dụng phương pháp mô tả, phân tích, so sánh, tổng hợp... để hoàn thành bài viết.

6. Đóng góp của đề tài.

- Đề tài cung cấp về mặt tư liệu nghiên cứu về đời sống văn hoá của người Hmông ở xã Yên Lâm, đặc biệt là sự biến đổi của nó trước ảnh hưởng của đạo Tin Lành.

- Các khuyến nghị về giải pháp được xây dựng trên cơ sở phân tích thực trạng ảnh hưởng của đạo Tin Lành đối với đời sống văn hoá của người Hmông ở xã Yên Lâm hi vọng giúp cho các cấp quản lý ở Yên Lâm có thể tham khảo trong việc tuyên truyền vận động người Hmông sống tốt đời, đẹp đạo.

7. Bố cục đề tài.

Ngoài phần mở đầu, kết luận, phụ lục, danh mục tài liệu tham khảo, đề tài gồm 3 chương:

CHƯƠNG 1. Khái quát về văn hoá truyền thống của người Hmông ở Yên Lâm trước khi tiếp thu đạo Tin Lành

CHƯƠNG 2. Văn hoá của người Hmông ở Yên Lâm dưới ảnh hưởng của đạo Tin Lành.

CHƯƠNG 3. Một số khuyến nghị, giải pháp nhằm nâng cao đời sống văn hoá của người Hmông ở Yên Lâm trong giai đoạn hiện nay.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Ban Tôn Giáo Chính Phủ (1992), *Các văn bản của Nhà nước về hoạt động tôn giáo*, Nxb Chính trị Quốc gia, tập 1.
2. Phạm Văn Đồng (1994), *Văn hoá và đổi mới*, nxb Chính trị Quốc gia.
3. Vi Hoàng Bắc (1997), *Bước đầu tìm hiểu ảnh hưởng của đạo Tin lành với văn hoá truyền thống ở vùng đồng bào Hmông ở huyện Bắc Hà*. Tạp chí Dân tộc học, số 2.
4. Nguyễn Xuân Hùng (2003), *Tìm hiểu những hệ quả của việc truyền giáo Tin Lành đối với văn hoá truyền thống và tín ngưỡng tôn giáo Việt Nam*. Nghiên cứu tôn giáo, số 2.
5. Hà Lý (2003), *Hỏi đáp về tôn giáo và chính sách tôn giáo*, nxb Văn hoá dân tộc.
6. Vương Duy Quang (1994), *Vấn đề người Hmông theo Kitô giáo hiện nay*. Tạp chí Dân tộc học, số 4.
7. Vương Duy Quang (2003), *Hiện tượng “Xung Vua” ở người Hmông*. Tạp chí Dân tộc học, số 2.
8. Vương Duy Quang (2003), *Vấn đề sử dụng văn hoá truyền thống của các dân tộc thiểu số trong quá trình phát triển đạo Tin lành qua khảo sát ở người Hmông*, Tạp chí Khoa học Công An, số 2.
9. Vương Duy Quang (2005), *Văn hoá tâm linh của người Hmông ở Việt Nam truyền thống và hiện đại*, nxb Văn hoá Thông tin.
10. Thủ tướng Chính Phủ (1999), *Nghị định số 26/1999/NĐ-CP ngày 19/4/1999 về các hoạt động tôn giáo*.

11. Nguyễn Văn Thắng (2009), *Giữ lý cũ hay thay lý mới? Bản chất của những cách phản ứng khác nhau của người Hmông ở Việt Nam với ảnh hưởng của đạo Tin Lành*, nxb Khoa học xã hội.

12. Thủ tướng Chính Phủ (2005), *Chỉ thị số 01/2005/CT-TTg ngày 4/02/2005 “về một số công tác đối với đạo Tin lành”*.

13. Trần Hữu Sơn (1996), *Văn hoá Mông*, H.Vhdt.

14. UBND xã Yên Lâm, tháng 3/2011, *Báo cáo tổng kết 5 năm thực hiện chỉ thị số 01/2005/CT-TTg Thủ tướng Chính Phủ về công tác tôn giáo trên địa bàn xã Yên Lâm, huyện Hàm Yên, tỉnh Tuyên Quang*.

15. Cư Hoà Vân, Hoàng Nam (1994), *Dân tộc Mông ở Việt Nam*, H. Vhdt.

16. Viện Dân tộc học (1978), *Các dân tộc ít người ở Việt Nam (các tỉnh phía Bắc)*, H. Vhdt.

17. Nguyễn Thanh Xuân (2002), *Bước đầu tìm hiểu đạo Tin Lành trên thế giới và Việt Nam*, H. Tôn giáo.

18. Nguyễn Thanh Xuân (2007), *Vài nét khái quát về tôn giáo trong vùng dân tộc thiểu số ở Việt Nam*, Nghiên cứu tôn giáo, số 2.